

Nuridə İSMAYILZADƏ

Ü.Hacıbəyli adına BMA-nın
elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdiri,
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ünvan: Bakı ş. Şəmsi Bədəlbəyli 98.
E-mail: ismayilzade.nuride@mail.ru

DOI: 10.62440/AMK2024-4.s.105-114

“TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏRİN MUSIQİ ALƏTLƏRİ” ADLI BEYNƏLXALQ ATLAS İŞIQ ÜZÜ GÖRDÜ

***Xülasə:** Məqalə 2024-cü ilin aprel ayında nəşr olunmuş “Türkdilli ölkələrin milli musiqi alətləri” adlı beynəlxalq atlasla həsr olunub. Bu atlas son 50 ildə yaradılıb və ilk dəfə olaraq altı türkdilli ölkənin – Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstanın 104 xalq çalğı alətini əhatə edib. 4 dildə (Azərbaycan, türk, rus və ingilis) yaradılmış atlasın məzmunu üzərində həm ölkəmizin görkəmli musiqişünasları, ifaçıları, həm də bu layihədə iştirak edən ölkələrin gözəl alimləri çalışıblar. Atlas Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti ilə Bakı Musiqi Akademiyasının rektoru Ü.Hacıbəyli arasında bağlanmış Memorandum çərçivəsində işıq üzü görüb.*

***Açar sözlər:** Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, beynəlxalq atlas, türkdilli ölkələr, musiqi alətlərinin xarakterik xüsusiyyətləri, özəllikləri, musiqişünaslar, ifaçılar, layihə*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü və beş türkdilli ölkələrin – Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistanın Prezidentlərinin dəstəyi ilə 2012-ci ildə Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu yaradılmışdır. Həmin Fondla Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası arasında 17 aprel 2023-cü il tarixində əməkdaşlıq haqqında bağlanmış Memorandum çərçivəsində möhtəşəm layihə reallaşdırılmışdır.

Layihə BMA-nın rektoru, dünyaşöhrətli pianoçu, SSRİ və Azərbaycanın xalq artisti, professor Fərhad Bədəlbəyli, elm və yaradıcılıq işləri üzrə prorektor, əməkdar incəsənət xadimi, professor Gülnaz Abdullazadənin rəhbərliyi altında elmi-tədqiqat laboratoriyasının kollektivi tərəfindən ərsəyə gəlmiş və musiqi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan milli musiqi alətlərinə həsr olunmuşdur. Zəngin elmi mənbələrə istinad edilərək yazılan və 104 milli çalğı aləti haqqında müfəssəl ensiklopedik məlumatları özündə ehtiva edən, nəfis tərtibatı ilə gözoşxayan “Türkdilli ölkələrin milli musiqi alətləri” adlı beynəlxalq atlas “Elm və təhsil” nəşriyyatında çap olunaraq cari ilin aprel ayında işıq üzü görmüşdür.

Qeyd etməliyik ki, milli musiqi alətlərinin bir nəşrdə toplanaraq elmi dövriyyəyə buraxılması və geniş ictimaiyyətə təqdim olunması sonuncu dəfə Sovet İttifaqı dönməində, 1975-ci ildə Moskvada (K.Vertkovun ümumi redaksiyası altında) “SSRİ xalqlarının musiqi alətləri” adlı atlas kimi buraxılmış və SSRİ-yə daxil olan 15 Respublikanın çalgı alətlərini özündə ehtiva etmişdir. Lakin, Sovet ölkəsi süqut etdikdən sonra, təbii olaraq, onun tərkibinə daxil olan bütün ölkələrin siyasi kursu dəyişmiş və hər birinin daxili maraqlarına uyğun mədəni əlaqələrin qurulması baş vermişdir. Bu zaman Sovet

hakimiyyətinin ideologiyasına zidd olan, rəhbər işçiləri daima qorxuya salan “türkçülük” ideologiyası və Fərhad müəllimin dediyi kimi “Turan izi” ön plana çıxmış və tarixən bir kökə bağlı olan xalqların bir-biri ilə mədəni əlaqələrinin möhkəmlənmə prosesi başlamışdır.

Hazırkı atlasın yaradılmasının iki əsas səbəbi vardır. Əvvəla, 50 il öncə işıq üzü görmüş ilk atlas Mərkəzdən tövsiyə olunan alimlər tərəfindən yazıldığından artıq bizi qane etmirdi, çünki həmin topluda Azərbaycana və ümumiyyətlə türk dünyasına məxsus olan bəzi alətlər – tar, kamança, balaban və s. bədnam qonşularımızın milli alətləri kimi təqdim edilirdi. Halbuki hamıya məlumdur ki, müasir tarın yaradıcısı, XIX əsrin ortalarında Qarabağda yaşayıb-yaratmış islahatçı tarzən Mirzə Sadiq Əsəd oğlu (Sadiqcan) olmuşdur və hazırda Özbəkistanda, Türkmənistanda, Türkiyədə, Rusiyada istifadə edilən tar alətləri məhz onun təkmilləşdirilmiş növləridir. Buna görə də atlasın yenilənmiş variantının, həm də türkdilli ölkələrin ortaq musiqi mədəniyyəti prizmasından hazırlanmasının zəruriyyəti yaranmışdır.

Əlbəttə ki, təqdim etdiyimiz atlasın ən böyük dəyəri onun içərisində olan və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məlumatlardır. Çünki Atlas nəinki orqanologiya sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün, eləcə də maarifçilik xarakteri daşıyaraq geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həmin nəşrin dörd dildə (Azərbaycan, türk, rus və ingilis) çap olunması istifadə arealının bir qədər də genişləndirilməsinə zəmin yaradacaqdır.

Ölkə başçımız cənab İlham Əliyevin siyasəti daima türk dövlətlərinin birləşməsinə yönəlmişdir. Azərbaycanın yürütdüyü xarici siyasət haqqında danışan Prezidentimiz qeyd etmişdir ki; *“Bu bizim üçün əsas beynəlxalq təşkilatdır, çünki bu, bizim ailəmizdir. Bizim başqa ailəmiz yoxdur. Bizim ailəmiz Türk dünyasıdır”*. Atla-

sın yaranmasının ikinci başlıca səbəbi də Prezidentimizin məhz bu sözləri oldu və biz, alimlər Prezident İlham Əliyevin daima tövsiyələrini və strateji xəttini rəhbər tutaraq, "türkün türkdən başqa dostu yoxdur" ifadəsini təsdiqləyərək, bir daha türkdilli ölkələrdə yaşayan xalqların musiqi mədəniyyətinin nə dərəcədə yaxın, ortaq köklərə malik olduğunu atlasın vasitəsilə göstərməyə çalışdıq.

Atlasın hazırlanmasına həm yerli, həm də digər beş türkdilli ölkələrdən cəlb olunmuş tanınmış alimlərdən ibarət böyük işçi heyəti cəlb olundu. Layihə rəhbərləri – U.Hacıbəyli adına BMA-nın rektoru, SSRİ və Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, professor Fərhad Bədəlbəyli və Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun I prezidenti Günay Əfəndiyeva idi. Redaksiya heyətinə rəhbərliyi Azərbaycanın görkəmli alimi, Ü.Hacıbəyli adına BMA-nın elm və yaradıcılıq işləri üzrə prorektoru, əməkdar incəsənət xadimi, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Gülnaz Abdullazadə edirdi. Həmin heyətə pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor, əməkdar müəllim Nərmənə Quliyeva, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, professor Yeganə Axundova, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuridə İsmayılzadə daxil idi.

Layihənin koordinatoru və ideya müəllifi U.Hacıbəyli adına BMA-nın elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdiri, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuridə İsmayılzadə olmuşdur. Azərbaycan tərəfindən redaksiya heyətinə: sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor Abbasqulu Nəcəfzadə, Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, professor Ramiz Quliyev, Əməkdar İncəsənət xadimi, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Arif Əsədullayev, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rauf Bəhmənli, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru İmina Əliyeva, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Maya Qafarova və elmi işçilər – Nigar Bayramova, Fidan Nəsirova-Əhmədova, Ayxan Əfəndiyev daxil edilmişdir. Türkdilli ölkələrin alimlərindən – Kurmanqazı adına Qazax Milli Konservatoriyasının "Musiqişünaslıq və bəstəkarlıq" kafedrasının professoru, sənətsünaslıq elmləri doktoru, Qazaxıstan Respublikasının əməkdar xadimi Saule Uteqaliyeva, Qazaxıstan Milli İncəsənət Universitetinin professoru, sənətsünaslıq namizədi Rauşan Nurtaza, Qırğızıstan MEA-nın FH və SSTİ-nin "Tarix, folklor və ənənəvi musiqi incəsənəti" şöbəsinin müdiri, Toktoqul adına Beynəlxalq mükafatın laureatı, Qırğızıstan Respublikasının Xalq artisti, sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor Roza Amanova, Özbəkistan Dövlət Konservatoriyasından sənətsünaslıq elmləri doktoru, professor Şoyista Qanixanova, Türkiyənin Osmaniye Qorkut Ata Universiteti Memarlıq, Dizayn və İncəsənət Fakültəsinin baş müəllimi, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Meysər Kaya, Maya Kuliyeva adına Türkmənistan Milli Konservatoriyasının "Musiqi tarixi" kafedrasının baş müəllimi və müdiri Bahargül Yaqubovanın adlarını xüsusilə qeyd etməliyik.

*Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Aktotı Raimkulova
Özbəkistanın Mədəniyyət naziri Ozodbek Nazarbekov*

2023-cü ilin iyun ayının əvvəlindən işçi heyət Gülnaz Abdullazadənin başçılığı ilə iş prosesinə böyük həvəslə başlamışdır. Yayın qızmar çağına təsadüf etməsinə baxmayaraq, alimlərimiz havanın yüksək hərərətini düşünmədən, məzuniyyət vaxtının başlanmasını nəzərə almadan həftənin hər gününü tədqiqatlara sərf etmişlər. Hər kəsin qarşısında yüksək amala xidmət etmək məsuliyyəti dururdu: – musiqi mədəniyyətimizə aid olan xalq çalğı alətlərimizin qədimliyini sübut edən faktların əyani şəkildə göstərilməsi, türkdilli ölkələrin birliyinin, türkdilli xalqların mədəni yaxınlığının dünyaya nümayiş etdirilməsi, Turan dövlətlərinin maddi və qeyri-maddi aspektdə birliyinin göstərilməsi və əlbəttə ki, elmi nöqtəyi-nəzərdən yüksək səviyyədə hazırlanan atlasın nəzərdə tutulmuş vaxtda təhvil verilməsi.

Mürəkkəb iş prosesi bir neçə istiqamətdə gedərək müxtəlif mərhələdən ibarət idi. İlk növbədə qarşımızda türkdilli ölkələrin alimləri ilə əlaqələrin qurulması dururdu. Bu əlaqələri qurduqdan sonra hazırlanmış materialların müvafiq ölkələrin alimlərinə göndərilməsi prosesi başladı və onlardan aldığımız iradları nəzərə almaqla dərhal aradan qaldırılması baş verirdi ki, yekunda onların razılıqları alındıqdan sonra həmin məlumatlar atlasa daxil edilirdi. Digər tərəfdən, nəşriyyatda çalışan dizaynerlə mütəmadi olaraq məsləhətləşmələr aparılırdı, Fondun mütəxəssislərindən istər dizayn, istərsə də məzmun baxımından verdikləri rəylər və tövsiyələr nəzərə alınır, tərcüməyə cəlb olunmuş mütəxəssislərlə qısa zamanda materialların mübadiləsi aparılırdı, iş bitdikdən sonra isə peşəkar korrektorlar tərəfindən mətnin orfoqrafik qaydalara uyğunlaşdırılması həyata keçirilir və nəhayət, layihənin rəhbərləri tərəfindən atlasın mətni və foto-materiallar təsdiq olunduqdan sonra çap olunması üçün qərar qəbul edilmişdir.

Geniş coğrafi ərazidə yaşayan hər bir türkəsilli xalqın qədim və zəngin musiqi mədəniyyəti vardır. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış çoxsaylı maddi tapıntılar, miniatürlərdə olan rəsmlər, görkəmli şairlərin poeziya nümunələri, orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış musiqişünas alimlərin bu günümüzdə gəlib çatmış risalələri əyani şəkildə sübut etmişdir. Eyni zamanda, xalq musiqisi yaradıcılığı əksər hallarda şifahi ənənəyə əsaslandığından, nəsil-dən-nəsilə, ustad-dan-şagirdə ötürüldüyünə görə ifaçılar tərəfindən uzun əsrlər boyu yaşadılmışdır. Çalğı alətlərimizin orta qöklərə malik olması haqqında tanınmış orqanoloq alim, professor A.Nəcəfzadə Azərbaycan milli musiqi alətləri ilə bağlı atlas üçün yazdığı giriş məqaləsində bir sıra musiqi alətlərinin adlarını çəkərək yazır: "*Tənbür, zurna (surnay), ud (bərbət), ağız qopuzu (ağız tamburası, ağac komuz, temir komuz, şankobız, xomus, kubız, kumız, çanq-kobuz və ya temir-çanq), santur (cəng), balaban (mey), kamança (qıcək, qabaq kamanə), ney (nay), rübab (Qoşqar rübabı, Buxara rübabı), qaval (dəf, dayra), davul (dohul, combaq nağara), tulum (qayda) və s. kimi alətlər bir sıra Türk xalqlarının musiqi mədəniyyətinin inkişafında orta q alət kimi istifadə olunmuşdur*" [7]. Musiqi alətlərinin orta q köklərə malik olması həm zərb, nəfəs, simli – dartımlı və kamanla çalınan alətlərə aiddir. Bunu atlasda yer almış hər bir alətin təsvirində əyani şəkildə göstərməsinə nail ola bilmişik. Əlbəttə, bir məqalə çərçivəsində bütün alətlərin özəl və ya orta q cəhətləri haqqında müqayisəli şəkildə yazı təhlili mümkün deyildir. Bu səbəbdən biz, bəzi geniş yayılmış musiqi alətlərinin özəl xüsusiyyətləri haqqında icmal formasında təqdim olunmasını qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Musiqi türk xalqlarının həyatının ayrılmaz hissəsi olduğu üçün, onların orta q adət-ənənələri, musiqi üslubları və formaları mövcuddur. Bunu əlbəttə ki, çalğı alətlərimizə də şamil etmək olar. Mövcud olan mənbələrin təhlilindən sonra müasir zamanımızın tanınmış orqanoloqları sübut etmişlər ki, hələ qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində 200-dən artıq musiqi alətləri istifadə olunmuşdur. Onlardan bəziləri öz bədii xüsusiyyətlərinə görə zamanın sınağından keçə bilməmiş, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmış, bir çoxu isə təcrübədə özünü təsdiq edə bilməmiş. Belələri də olub ki, yüksək bədii və texniki xüsusiyyətlərinə görə xalq tərəfindən çox sevilərək, ustadların köməyi ilə daha da təkmilləşmiş, onların ətrafında məktəblər formalaşmış, nəticədə mahir ifaçılar meydana çıxmışdır. Bu proses bütün türk əsilli xalqların musiqi alətlərindən də yan keçməmiş və onların da çalğı alətləri zaman keçdikcə evolyusiyaya məruz qalmışdır. Bu, hər bir alət qrupuna aid olmuşdur. Müasir orqanologiya elminin əsasını qoymuş professor Səadət Abdullayeva yazır ki; "*Qədim və yüksək mədəniyyətə sahib olan Azərbaycanda musiqi alətlərinin böyük populyarlığı var idi, çünki onların vasitəsilə xalqın fikri və duyğuları daha incə çatdırılırdı. Buna görə onların geniş kütlə arasında yayılması, musiqi ocaqlarında tədrisi, ifaçı kollektivlərinin vəziyyəti daima ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur*" [1].

Ümumiyyətlə, bütün türk xalqlarının musiqi alətləri (elə dünya xalqlarındakı kimi) 4 qrupa bölünür; 1) idiofonlu – özü səslənən, 2) membranofonlu – zərb alətləri, 3) aerofonlu – nəfəs alətləri və 4) hordofonlu – simli alətlər. Lakin, hər bir xalqın özünün spesifikasına uyğun olaraq musiqi alətləri bir neçə qrupa da bölünə bilər. Keçmişdə ortaq cəhətlərimizdən biri – musiqi alətlərin istehsalında təbii materiallardan istifadə olunması idi. Məsələn, heyvan sümüyündən, həmin ərazilərdə yaşayan quşların və heyvanların dərisindən, müxtəlif ağac növlərindən sonralar isə bəzilərinin hazırlanmasında metalla əvəzlənməsini qeyd edə bilərik. Simli alətlərin hazırlanmasında coğrafi ərazidən asılı olaraq iqliminə, torpağına, təbiətinə uyğun olan ağac növlərindən istifadə olunmuşdur. Hər bir alətin hazırlanma texnologiyası və konstruksiyası olduğu üçün Türk xalqlarına məxsus olan sazabənzər alətlərin hazırlanması taxta parçaları (qabırğa şəkilli) əylirək biri-birinə yapışdırılması ilə ərsəyə gəlirdi.

Əgər hər bir türkəsilli xalqın musiqi sənətinə nəzər salsaq, onda görürük ki, alət müxtəlifliyi olsa da, hər birinin “şah alət” – (daha çox sevilən və populyar olan) deyilən bir aləti vardır.

Qazax xalqının özünəməxsus olduqca maraqlı musiqi alətləri mövcuddur. Bu alətlər təbiətin bir çox hadisələrini – yəni yağış, çöldəki küləyi, quşların cəh-cəhini, atın çapmasını təqlid edə bilirlər. “Varqan” ailəsinə daxil olan “şankobızı” götürsək, həmin alətin bənzərini biz özbək və qırğız xalqının milli musiqi mədəniyyətində görə bilərik. Şankobızın sakit və kiçik diapazona malik səsi vardır və bu alətlə təbiət hadisələrinin təsviri daha gerçək alınır. Şamanlar ənənəvi ayinləri icra edən zaman həm zərblə alət olan “danqıra”dan, həm də zıncırovlarla bəzədilmiş “asatayak”dan istifadə edirlər. Qazax musiqi mədəniyyətində bəzi alətlərdən artıq istifadə olunmasa da, bəziləri bu gün də folklor kollektivlərin ifasını bəzəyirlər.

Qazax xalqının aparıcı musiqi alətləri – “kıl kobuz” və “dombradır”. Kıl-kobuz çömçəvari gövdəyə malik, simləri at tükündən hazırlanmış, ikisimli, unikal musiqi alətidir. Bu alətin adı hələ qədim alimlərin əsərlərində çəkilir və onun sehrli səsndən şamanlar öz ayinlərində məharətlə istifadə edirdilər. Bu alətdə yalnız qazax ənənəvi musiqisi ifa olunur. Qeyd olunduğu kimi, qazax xalqının digər mükəmməl aləti – iki-üç simli dombradır. Alətin təsvir olunduğu qayaüstü rəsmi Paleolit dövrünə, təxminən 6000 il əvvələ aid edilir. Dombradan – türklərin, özbəklərin, iranlıların, taciklərin, monqolların və slavyan xalqlarının istifadə etdiyi məlumdur. Lakin, qazax dombrası özünün konstruksiyasına, ifa və texniki imkanlarına görə bu tip simli alətlərin təkamülünün zirvəsi sayıla bilər.

Qırğız xalqının musiqi mədəniyyətinin qədimliyini eramızdan əvvəlki ilk əsrlərə aid edilən arxeoloji tapıntılar təsdiqləyir. Eyni zamanda “Manas” üçcildliyində qırğızların qədim dövrlərdə ən məşhur məşğuliyyəti olmuş ov zamanı, həm də hərbi yürüşlərdə, düşmənlə döyüş zamanı müəyyən xəbərdarlıq siqnallarını vermək üçün müxtəlif nəfəs və zərb alətlərindən istifadəsi qeyd edilməklə, bir neçə

alətin adları çəkilir. Qırğızların musiqisi (Azərbaycan musiqisi kimi) monodikdir və özündə dastançılığı və instrumental ifaçılığı birləşdirir.

Qırğızların musiqi sənətində nəfəsli və zərb alətləri ilə yanaşı simli alətlərdən də istifadə olunur, lakin onların ən sevilən alətləri – “kıl kıyak” və “komuz” sayılır. Qeyd olunduğu kimi, kıl-kayak qazax xalqı tərəfindən də istifadə edilir. Lakin adı çəkilən hər bir xalqın ifaçıları bu aləti öz musiqisinin spesifikasına uyğunlaşdırmaqla özlərinə məxsus çalarları əlavə etmişlər. Bu da həmin alətin gözəl səsləndirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Kıl-kıyak qazax kobızı kimi insanların ruhunu paralel aləmlərlə birləşdirə biləcək qədər unikal, mistik, sehrli tembrə malik qədim yaylı musiqi alətidir. Onun ifasında qırğız şifahi ənənəvi musiqisi gözəl səslənir.

Qırğız xalqının digər sevilən aləti komuzdur. Bu alət müasir dövrümüzdə onlar üçün o qədər qiymətlidir ki, artıq neçə ildir bu alətə həsr olunmuş bayram da keçirilir. Komuz üç simli, ladsız, dartımlı, qədim musiqi alətidir. Qırğızıstanın məşhur komuz ifaçısı, xalq artisti, professor Roza Amanova bu alətdə ifa edən məharətli ifaçılardan biridir. Onun söylədiklərinə görə: *“El arasında “komuz”, “konur dobuş”, konur avaz” adlanan, ideal tembri ilə seçilən, simlərində əsərlərin hikmətini qoruyub saxlayan, yumşaq səsli, üçsimli, dartımlı komuzun 30-dan çox köklənmə variantı mövcuddur. Qırğız mədəniyyətində bu musiqi aləti ən qiymətli müqəddəs məhsuldur”* [3]. Bu alətdə şifahi ənənəli musiqi, ələlxüsus da küylər çox əsrarəngiz səslənir.

Qeyd etməliyik ki, Mərkəzi Asiya ölkələri arasında Özbəkistan özünəməxsusluğu və unikalılığı ilə seçilən musiqi mədəniyyətinə sahibdir. O, həm də bu böyük coğrafi ərazidə yerləşən ölkələrin təsirinə məruz qalaraq, bəzi orta qəhətləri özündə ehtiva etmişdir. Böyük İpək yolunun Özbəkistan ərazisindən keçməsi maddi və mənəvi sərvətlərin qarşılıqlı mübadiləsinə səbəb olmuşdur. Milli musiqi alətləri sahəsini götürsək, onda görürük ki, özbək xalqının istifadə etdiyi bəzi musiqi alətləri orta əsrlərdə digər ərazilərdən gətirilərək, xalq musiqiçiləri arasında geniş yayılmışdır. Məlumdur ki, “zurna” nəfəs alətidir və bu musiqi alətinin ayrı-ayrı növləri həm Azərbaycan, həm Orta Şərq, həm də Qafqaz xalqları arasında çox geniş yayılmışdır. Zurna (surnay) sur – “böyük ziyafət”, nay isə “qarğı”, “qamış” mənasını bildirir və qədim dövrlərdə müasir İran ərazisindən Özbəkistana gətirilərək, surnay adı altında xalq tərəfindən özünü külləşdirilmiş və orta əsrlərdən başlayaraq bütün təntənəli tədbirlərin əvəzolunmaz iştirakçısına çevrilmişdir. Eləcə də “karnay” (kernay) aləti haqqında da bunu demək olar, çünki konstruksiya baxımından böyük ölçüsünə baxmayaraq bu alət nəinki Özbəkistan xalqının həyatında, hətta bütün Mərkəzi Asiya xalqlarında fəxri qonaqların qarşılanma mərasimində və ya milli bayramlar qeyd olunarkən istifadə edilir. Karnay aləti misdən hazırlanır və ölçüsünə müvafiq olaraq (2-3 metr uzunluqda olur) güclü səsə malikdir. Onun səs dalğası o qədər güclüdür ki, sanki bütün ətrafda olan insanları bir araya toplanmasına səsləyir.

Özbəkistanda geniş yayılmış alətlərdən biridə yaylı (kamanlı) simli musiqi aləti “qıcakdır”. Bu alət müasir İran ərazisində və Mərkəzi Asiyada yaşayan türkmən xalqında da geniş istifadə olunur. Azərbaycanda isə o, xalqımızın sevimli və ənənəvi aləti olan kamançadır. Qıcak və kamançanın konstruksiyaları demək olar ki, eynidir. Lakin qıcakın çanağı və qolunda bizim kamança ilə müqayisədə balaca fərq vardır. Ancaq bu fərq səslənməyə heç də təsir etmir. Kamança və qıcakın olduqca həzin, qəlbəsızıldadan səsi vardır. Bu da bir daha kamança alətinin ortaq köklərə malik olduğunu və türkdilli xalqların arasında olduqca sevilən və populyar olmasını göstərir.

Azərbaycanda son iki əsrdə kamança ifaçılığı o qədər yüksək səviyyəyə qalxıb ki, XX əsrdə bir necə bəstəkarımız tərəfindən həm konsert janrında, həm də solo kamança üçün müxtəlif formalı əsərlər bəstələnmişdir.

Mərkəzi Asiya regionun türkdilli ölkələrindən biri də Türkmənistan Respublikasıdır. Özünəməxsus mədəniyyəti ilə seçilən bu ölkədə də kifayət qədər maraqlı milli alətləri vardır və onlardan ən geniş yayılmışları beynəlxalq atlasa daxil edilmişdir. Milli musiqi alətləri türkmənlərin folklorunda və epik yaradıcılığında geniş şəkildə əks olunmuşdur. Bir çox zərb və nəfəs alətlərinin adlarına ortaq türk dastanı olan “Qorqud-ata” dastanının səhifələrində tez-tez rast gəlinir. Tədqiqatçı alimlərin bu ərazidə 72 musiqi alətin olmasını aşkarlasalar da, onlardan bəziləri istifadədən çıxmış, bəziləri isə indi də geniş yayılmaqdadır. Bunlardan “dutar”, “qıcak”, “qarğı tuyduq”, “dilli-tuyduq”dan peşəkar musiqiçilər tərəfindən geniş istifadə edilir. Dütarda solo ifaçılıq sənəti Türkmənistanın Axal və Marı bölgələrində yüksək səviyyədə inkişaf etsə də, müxtəlif bölgələrdə musiqi məzmununa və quruluş xüsusiyyətlərinə görə biri-birindən fərqlənir. Türkmən xalqı arasında digər çox geniş yayılmış simli alət – qıcakdır və onun mənşəyini əfsanəvi Qorkut-ata ilə bağlayırlar. Türkmən qıcakı demək olar ki, Özbəkistandakı qıcakın eynisidir.

Dutarın adından bəlli olduğu kimi, ikisimli dartımlı (mizrablı) musiqi alətidir. Bu alətin çanağı digər saz ailəsinə daxil olan alətlər kimi tut ağacından hazırlanır, qolu isə ərik ağacından olur. Dütardan solo və müşayiətedici ansambl aləti kimi istifadə olunur. Nəfəsli alətlərdən isə tuyduq geniş istifadədədir. Onun da bir necə növləri vardır; dilli tuyduq, qarğı tuyduq, qoşa dilli tuyduq. Qamışdan düzəldilən bu alətlər bir növ tütəyə bənzəyirlər. Bu da bir daha türkdilli xalqların istər yaranma tarixi, istər hazırlanma qaydaları, istər forma baxımından ortaq cəhətlərə sahib olmasının göstəricisidir.

Türk xalqının milli musiqi alətləri digər türkdilli xalqların musiqi alətlərinə nisbətən öz qədimliyi ilə seçilir. Bəzi milli musiqi alətlərinin yaranması haqqında məlumatlar hardasa 6000 il əvvələ Şumer mədəniyyətinə gedib çıxır. Müxtəlif ərazilərdə zaman-zaman aparılmış arxeoloji qazıntılar bunu təsdiqləyir. Qədim çalğı alətlərin təsvirləri qabların üzərində həkk olunaraq aşkarlanmış və ilk alətlərdən “dəf” (qavala bənzər), “qoşanağara” kimi zərb alətləri, eləcə də buynuz

formasında olan ilk çalğı alətləri – “çənq” (telli, arfayabənzər), “qolça qopuz” (telli, tənburabənzər) olduğu bildirilir. Qolça qopuz haqqında məlumata biz, həm də “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlirik. Bu musiqi aləti ozanların əlində səsləndirilməklə türklərin nə qədər sülhsevər, poetik ruhlu, musiqiyə böyük önəm verdiklərinin əyani sübutudur.

Türkiyə bir çox bölgə və regionlara malik olan böyük ölkədir və onların hər birinin adət-ənənələrindən əmələ gələn zəngin folklor sərvəti və çalğı alətləri vardır. Hər bir xalqın ruhuna, mentalitetinə, həyat tərzinə, adət-ənənəsinə daha yaxın musiqi alətləri olduğu kimi türk xalqında “bağlama” aləti ən məşhur və sevilən alət olduğunu desək yanılmarıq.

Əlbəttə, dünya musiqi mədəniyyəti tarixində ilk öncə zərb alətləri yaranmışdır və türk xalqının da özünəməxsus maraqlı zərb alətləri vardır. Bunlardan “dəf”, “küdüm”, “darburka”, “davul” kimi alətlərin adlarını çəkmək olar ki, onların hər biri haqqında (eləcə də nəfəs, simli alətlər) yenidən işıq üzü görmüş beynəlxalq atlasda müfəssəl məlumatlar yerləşdirilmişdir. Məsələn, “mey” (ney), “zurna”, “tulum” aləti Azərbaycanda geniş yayılmış alətlərdir. Ancaq qeyd olunduğu kimi, məhz bağlama türklərin “şah” aləti sayıla bilər və türk musiqi mədəniyyətində çalğı alətlərinin parlaq nümunəsindən biridir.

Bağlama alətinin bu günümüzdə gəlib çatmış bir neçə növü mövcuddur və onlar müxtəlif ölçü və keyfiyyətlərinə görə biri-birindən fərqlənir. Bunlardan “divan sazı” (meydan sazı) öz ölçüsünə görə bağlama ailəsinə aid olan sazların ən böyüyüdür. “Cürə saz” isə ən incə səsə malik alətdir. Türkiyənin ayrı-ayrı bölgələrində bağlamanın digər növləri “irizva sazı” və “ilkəmə sazı” istifadə edilməkdədir.

Azərbaycanda sevilən və ənənəvi alətimiz sayılan kamançadan Türkiyənin müxtəlif bölgələrində nisbətən fərqli növləri yayılmaqdadır. Karadəniz bölgəsinin Ordu, Giresun, Trabzon, Rize və Artvin şəhərlərində yayılmış “karadəniz kamançası” adlı yaylı simli musiqi aləti olsa da, istər konstruksiya, istər ifa tərzində, istərsə də səslənməsinə görə bizim kamançadan fərqlənir. Digər kamança növü “qabaq-kamança”dır. Onun zahiri görünüşü, forması bizim kamançaya bənzəsə də, ağacdən hazırlanmadığına görə səsi daha zəif və incədir. Türk xalqına məxsus sevilən və folklor kollektivləri tərəfindən geniş istifadə edilən əksər musiqi alətləri hazırkı atlasda işıqlandırılmışdır və onların morfoloji xüsusiyyətləri, konstruksiyaları, səs diapazonu, texniki və bədii imkanları haqqında məlumatlar burada öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, məqalənin sonunda bir daha vurğulamaq istərdik ki, biz, nəhəng türk mədəniyyətinin orqanologiya sahəsinə araşdıraraq əvəzolunmaz məlumatları atlasda yerləşdirdik. İnanırıq ki, elmi-tədqiqat laboratoriyasının kollektivinin hazırladığı “Türkdilli ölkələrin milli musiqi alətləri” adlı beynəlxalq atlasın işıq üzü görməsi musiqi ictimaiyyətində böyük rezonans doğuracaq və burada yer almış qiymətli məlumatlardan elmi-tədqiqat işlərində, tədris prosesində geniş istifadə ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayeva, S.A. Azərbaycanın xalq çalğı alətləri. B.: Elm, 2000, 486 s.
2. Hüseynova, L.Ş. Türk xalqlarının musiqisi. Ali musiqi məktəbləri üçün dərs vəsaiti. B.: Aspoliqraf, 2023, 180 s.
3. Nəcəfzadə, A.İ. Azərbaycan idiofonlu çalğı alətləri. B.: MBM, 2010, -280 s.
4. Nəcəfzadə, A.İ. “Dədə Qorqud” dastanında çalğı alətləri. B.: Elm və Təhsil, 2017, 264 s.
5. Kərimov, M.K. Azərbaycan musiqi alətləri. B: Mütərcim, 2011, 96 s.
6. Rəhmanov, R.R. Çalğı alətləri ilə bağlı yaradıcılıq ömrü. B.: Nurlan, -2018, 329 s.
7. Türkdilli ölkələrin milli musiqi alətləri. B.: Elm və təhsil, 2024, 302 s.
8. Türkdilli Ölkələrin Milli Musiqi Alətləri kitabının təqdimatı olub. URL:https://azertag.az/xeber/turkdilli_olkelerin_milli_musiqi_aletleri_kitabinin_teqdimati_olub-3246752

Nurida ISMAILZADE

Doctor of Philosophy in art studies, associate professor
Director of the scientific research laboratory,
BMA named after U. Hajibeyli

AN INTERNATIONAL ATLAS HAS BEEN PUBLISHED “NATIONAL MUSICAL INSTRUMENTS OF TURKIC-SPEAKING COUNTRIES”

Abstract: *The article is devoted to the international atlas, published in April 2024, entitled “National musical instruments of Turkic-speaking countries.” This atlas was created over the past 50 years and for the first time covered 104 folk instruments of six Turkic-speaking countries – Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Kyrgyzstan. Both prominent musicologists, performers of our country, and wonderful scientists from the countries participating in this project worked on the content of the atlas, created in 4 languages (Azerbaijani, Turkish, Russian and English).*

The Atlas was released within the framework of a Memorandum concluded between the President of the Turkic Culture and Heritage Foundation and the Rector of the Baku Music Academy named U.Hajibeyli.

Keywords: *Turkic Culture and Heritage Foundation, international atlas, Turkic-speaking countries, characteristic features, peculiarities of musical instruments, musicologists, performers, project*